

**«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» UN  
DİLİNDƏKİ FRAZEOLGİZMLƏRİN MÜASİR TALEYİ****TOFIQ MÜZƏFFƏROĞLU\***

«Kitabi-Dədə Qorqud» XI əsrin möhtəşəm abidəsi olmaq etibarilə o dövrün xalq danışığı dilinin incəliklərini özündə əks etdirir. Frazeologizmlər isə xalq düşüncəsinin, xalq ruhunun əsas göstəricilərindən olduğu üçün bu dövrün dilindəki frazeoloji vahidlər xalqımızın keçdiyi təkamül yolunu, düşüncəsini həyat tərzindəki inkişaf meylini özündə əks etdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu frazeologizmlərdə özünü göstərən çox cüzi dəyişmələr həm dilimizdəki, həm də oğuz xalqının düşüncə tərzindəki müəyyən dəyişməni əks etdirir.

Abidənin dilində olan frazeologizmləri müasir dil faktları ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, bu dil vahidləri əsas etibarilə dəyişməz qalmışdır. Burada söhbət, sözsüz ki, həm leksik tərkibdən, həm həmin leksik vahidlərin qrammatik strukturundan, həm də birləşmənin bütövlükdə ifadə etdiyi lüğəvi mənadan gedir.

Məlumdur ki, dastanların dilində bir sıra sözlər vardır ki, onlar müasir dövrümüz üçün artıq arxaikləşmişdir. Lakin maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələrdə bu tipli leksik vahidlər yox səviyyəsindədir. Buna baxmayaraq, müasir dilimiz baxımından işlək olmayan leksik variantlara abidənin dilindəki frazeologizmlərdə rast gəlmək mümkündür. Müasir dilə nəzərən «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki frazeologizmləri aşağıdakı kimi təsnif edib təhlil etmək olar.

I. Abidənin dilində olan frazeologizmlərin əksər çoxluğu müasir dil faktları ilə eyniyyət təşkil edir. Bunu çox təbii qəbul etmək lazımdır. XIII əsr yazılı ədəbiyyat nümunələri olan əsərlərin dili (məsələn, İzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində məlum olan qəzəllərinin dili) frazeologizmlərin müasirliyi baxımından çox diqqətçəkəndir. S.Axundova da «Yusif və Züleyxa» əlyazmasının dilindən danışarkən göstərir ki, bu abidədə müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş frazeologizmlər çox azdır. (1, s.150)

«Kitabi-Dədə Qorqud» isə danışığı dilinin, şifahi nitqin faktı olmaq etibarilə daha milli, xalqın yaradıb-yaşatdığı mənəvi sərvət olmaq baxımından nisbətən dəyişməz xarakterə malikdir. Bu cəhətdən frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik və qrammatik sə-

---

\* Hacıyev Tofiq Müzəffər oğlu – filologiya elmləri doktoru, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru.

ciyyəsinə ciddi dəyişmələrin olmaması anlaşılındır.

Müasirlik baxımından dəyişməz, daha doğrusu, tam anlaşılıqlı olan frazeoloji birləşmələr işlənmə tezliyi baxımından fərqli səciyyəyə malikdir. Bunların içərisində böyük çoxluq var ki, müasir dilimizdə də geniş işləkliyə malikdir. Müasir şifahi və habelə ədəbi dilimizin işlək materiallarından olan həmin frazeologizmlərə misal olaraq «adı çıxmaq», «yaşa girmək», «xəbər gətirmək», «göz gəzdirmək», «könül vermək», «cavab vermək», «gözü qorxmaq», «xoş gəlmək», «qərarı qalmamaq», «acığı tutmaq», «xəbər vermək», «gözü tutmaq», «salam vermək», «qeyrətə gəlmək», «and içmək», «ad qazanmaq», «aman vermək», «aradan çıxmaq», «möhlat vermək» və s. göstərmək olar. Bu frazeologizmlər dastanların dilini obrazlı, emosional etdiyi kimi, onun xəlqiliyini, geniş miqyasda anlaşılıqlığını da təmin etmiş olur. Bu frazeologizmlərin işləndiyi cümlələrdə xalq ruhu, xalqın düşüncə tərzini daha çox özünü göstərir.

Məsələn:

I. Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlanuğunu görmədi (səh. 38); Kafərin gözi qorqdı (səh. 44); Əlhasili, ordı bunun ucından qatı incindilər. Aciz qaldılar (səh. 99); Bu sözü məsləhət gördülər (səh. 120).

Qeyd edək ki, bu tip frazeoloji birləşmələrin içərisində elələri var ki, onlar olduğu şəkildə müasir dilimizdə işlədilsə də, onların hər hansı bir komponenti – sözü müasir dilimizdə yoxdur və ya anlaşılmazdır. «Feli dönmək», «zavala gəlmək» frazeologizmləri bu tiptəndir. Bu birləşmələrin birincisində «fel», ikincisində «zaval» sözü müasir dilimizdə işlək olmasa da, frazeologizmin özləri indi də istifadə olunur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində birinci frazeologizm müstəqil şəkildə işlənmir, başqa frazeologizmlə paralel konstraksiyada işlənilir: əməli azmış~ feli dönmüş. Məsələn: Ay əməli azmış, feli dönmüş, qadir Allah ağ alnına qada yazmış! (səh.56)

Müasir dilimizdə də bu paralel frazeologizmlər çox vaxt birgə işlənilirlər. Bu da həmin frazeologizmin daha qədim tarixə malik olduğunu, dilimizin daha dərin qatlarına nüfuz etdiyini göstərir.

Demək lazımdır ki, bu frazeoloji birləşmə dastanın dilində qrammatik və leksik cəhətdən dəyişmiş formada da işlənməmişdir: Əməlinmi azdı? Felinmi azdı? (səh.56)

Göründüyü kimi, birinci frazeologizm olduğu kimi qalsa da, ikincisinin həm ikinci komponenti, həm də birinci komponentinin qrammatik forması dəyişərək -mı sual ədatını qəbul etmişdir. Birinci komponentin ədatla işlənməsi həmin sözün frazeologizm daxilində aktuallaşması ilə bağlıdır, ikinci komponentin dəyişməsi isə daha böyük emosional-ekspressiv çalar məqsədi ilə əvvəlki felin təkrar fellə əvəzlənməsi nəticəsidir.

«Zavala gəlmək» frazeologizmi dastanda bir yerdə işlənməmişdir, lakin onun işlənmə məqamı və tərzini həmin frazeologizmin aydın və ümumişlək olmasına işarədir. Misala baxaq: Qısrca Yengə: «Buy bu zavala gələcək dəli bəni gormiş kibi söylər» - dedi.

«Zavala gəlmək» frazeologizmi danışiq dili faktıdır və müasir dilimizə aid frazeologiya lüğətimizdə buna rast gəlinməməsi də daha çox bununla bağlıdır. Maraqlıdır ki, dastan tərtibçilərinin göstərdiyi kimi, Vatikan nüsxəsində və H.Araslının tərtibatında bu yerdə frazeologizm başqa formada və leksik tərkibdə işlənmişdir: Zaval başına döyüb (bax: səh. 238).

Qeyd edək ki, sonuncu variant müasir dilimizdə yoxdur, səbəbi isə odur ki, «zaval» sözü müasir dilimizdə işlək olmadığından bu sözün işləndiyi yalnız bir frazeologizmin müasir dövrə qalma imkanından danışmaq olar, yəni işlək olmayan bir sözün eyni zamanda iki frazeoloji vahiddə işlənmə ehtimalı yox kimidir. Digər tərəfdən də, ikinci variantda «zaval» sözünün leksik mənası daha üzdədir. Ona görə də onun müasir dövrümüzə gəlməsi mümkünsüzdür. «Zaval» sözünün dastanın yarandığı dövr üçün işlək bir söz olduğunu bu sözün başqa yerdə istifadəsi də göstərir. Belə ki, «Basat Dəpəgözü öldürdüyü boy bəyan edər» boyunda iki yerdə pərinin dilindən belə cümlə verilir: Əmma oğuzun başına zəval gətürdin (səh. 98).

Əslində «başına zaval gətirmək» və «zəvala gəlmək» məzmunca sinonim xarakteri daşıyır; bunların sinonimliyi məhz «zəval» sözünün iştirakı ilə meydana çıxır.

II. İkinci qrup frazeologizmlər müasir dilimiz baxımından arxaik olanlardır. Frazeoloji birləşmələr əsas etibarilə leksik vahidlərə ekvivalent olduğu üçün onlarda da arxaikləşmə meyli digər vahidlərə nisbətə zəifdir. Bunun bir səbəbi frazeoloji birləşmələrin özlərinin ayrı-ayrı leksik vahidlər əsasında formalaşmasıdır, digər səbəbi frazeologizmlərin emosional –ekspressiv səciyyə daşımaqla habelə xalqın həyat və düşüncə tərzini, arzu və istəkləri, bir sözlə, ruhu ilə birbaşa bağlı olmasıdır. Leksik vahidlər real, gerçək həyatla, deməli həyatın dinamik inkişafı ilə bilavasitə bağlı olub, daim dəyişir. Frazeoloji birləşmələr isə gerçək həyatdan daha çox milli düşüncə ilə əlaqədar mücərrəd anlayışlarla bağlıdır. Onların gerçək cisim və hadisələrin dəyişməsinə reaksiyası nisbətən zəif olur. Ona görə də frazeoloji birləşmələrin dildən çıxmasına nisbətən az rast gəlmək olur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ilə müqayisədə bunu müşahidə edirik.

Hər şeydən əvvəl deyək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində elə frazeoloji birləşmələr yoxdur ki, müasir dilimiz nöqtəyi-nəzərindən anlaşılmasın. Bunun səbəbi odur ki, müasir dilimizdə işlədilməyən həmin frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri və ya hər ikisi leksik vahid olaraq indi də işləkdir. Yaxud abidənin dilindən bəzi frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin biri başqa sözlə əvəz olunmuşdur. Qeyd edək ki, tarixən frazeologizmlərin tərəflərinin başqa sözlərlə, xüsusilə sinonimlərlə əvəz edilməsi faktı başqa dillərdə də özünü göstərir (2:18). Hər iki tipə aid «sözün simadı», «barmağın ısırıldı», «ava bindi», «bağır basdı», «yum verəyim», «şadlıq çaldılar», «kəsim verəlim» və s. misal göstərmək olar. Göründüyü kimi, bunların bəzisi hətta frazeologizmin hər

iki tərəfi müasir dilimizdə işlənsə də, ifadə özü bütünlüklə işlədilmir, lakin «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində onlara rast gəlirik. Məsələn: Bəglər həb ava bindi (səh. 54); Dədəm Qorqud gələbən şadlıq çaldı (səh. 78).

İkinci qrupda isə komponentlərdən biri müasir dilimizdə işlənirsə, digəri işlədilmir. Məsələn:

Yigit barmağın isirdi, aydır: «Bunda minnətlə almaqdan isə, onda babam yanında minnətsiz alsam yegdir!» - dedi (səh 58); Dədəm Qorqud ötədən bəri gəldi. Baş endirdi, bağır basdı (səh. 55); «Bu Oğuznamə Beyrəyin olsun!» - dedi. Yum verəyin, xanım (səh.67); «Gələün kəsim kəsəlim!» - dedilər (səh. 33).

Bu nümunələrdə işlənmiş frazeoloji birləşmələr («barmağın isirdi», «bağır basdı», «yum verəyin», «kəsim kəsəlim») müasir dilimizdə ya heç işlənmir, ya da dəyişmiş şəkildə istifadə olunur. Belə ki, «barmağın isirdi» frazeologizmi indi «barmağını dişlədi» (fikirləşdi), «yum verəyin» frazeologizmi «xeyir-dua vermək», «bağır basdı» frazeologizmi «təzim etdi», nəhayət, «kəsim kəsəlim» frazeologizmi «şərt bağlayaq» kimi işlənir. Deməli, birinci frazeologizmdə «isirdi» sözü arxaikləşmişdir, lakin onun yerinə «dişlədi» felinin işlədilməsi frazeologizmin dəyişmiş formada yaşamasını təmin etmişdir. İkinci nümunədə də eyni halı müşahidə edirik: «yum vermək» frazeologizminin birinci komponenti arxaikləşmiş və «xeyir-dua» sözü ilə əvəz olunmuşdur. Üçüncü və dördüncü misallar haqqında bu fikri söyləmək olmaz. Bu birləşmələr bütöv halda müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik frazeologizmə çevrilmişdir. V.Vinoqradov yazır: «Müasir dil sitemində xeyli söz, ümumiyyətlə bilavasitə nominativ mənaya malik deyil, onlar ancaq az miqdarda frazeoloji vahidin daxilində nəzərə çarpır. Belə birləşmələrdə həmin sözlərin mənası, hər şeydən əvvəl, sinonimləri ilə əvəz edilməklə müəyyənləşir» (3:348).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrin hamısını buna aid etmək olar.

Qeyd edək ki, ikinci nümunədəki «yum vermək» frazeologizmi dastanın dilində sinonim olaraq başqa frazeologizmlə də işlədilmişdir. Məsələn:

Qazi ərənlər başına nə gəldiyini aydı, Verdi. Həm Basata alqış verdi (səh.33).

Bu tip frazeologizmlərdən biri «kürəş tutmaq» ifadəsidir. Məsələn: indi gəl sənənlə kürəş tutalım! (səh.55).

Mənası «güləşmək» olan bu frazeologizm müasir dilimizdə «qurşaq tutmaq» şəklində də işlədilir. Dastanın müasir şəklində həmin ifadə məhz «qurşaq tutmaq» kimi verilmişdir: «İndi gəl sənənlə qurşaq tutaq!» (səh.153). Düzdür «qurşaq tutmaq» şəkli də müasir dilimizdə çox işlək deyil, lakin anlaşılındır və müəyyən məqamlarda işlədilir. Bu fakt göstərir ki, dastanın dilindəki frazeologizmin birinci komponenti arxaikləşdiyindən müasir dilimizdə onun əvəzinə həmin mənada başqa söz-«qurşaq» sözü işlənməmişdir. «Qurşaq tutmaq» ifadəsi isə ilk baxışda həqiqi mənalı bir-

ləşmə kimi görünə də, tam mənası ilə real məzmunu daşımır. Yeni müasir anlamında «güləşmək» olan bu ifadə daha geniş məzmunu malikdir. Ona görə də fikrimcə, həmin ifadəni də frazeologizm kimi anlamaq lazımdır.

Birinci tərəfi arxaizm olan frazeoloji birləşmələrdən biri «düş vermək» ifadəsidir. «Düş» sözü arxaik söz kimi «yuxu» mənasını bildirir və müasir dilimizdə bu frazeologizmin mənasını bildirmək üçün «yuxuya getmək» frazeologizmi işlənir, yəni müasir dilimizdə bu frazeologizmin variantı varsa da, həmin variant həm leksik vahid baxımından, həm də qrammatik struktur baxımından xeyli dəyişikliyə uğramışdır. Bir az əvvəldə bu tipə aid verdiyimiz nümunələrdə anlaşma daha çoxdursa, burada həmin fikri demək olmaz. Hətta birinci sözün mənasının bilinib-bilinməməsindən asılı olmayaraq, dastandakı cümləni oxuduqda fikrin anlaşılmasında dolaşlıq meydana çıxır. Misal olaraq: Pasnik Qara Dərvənd ağzında düş vermiş idik (səh.53).

Bu tipdən olan maraqlı frazeologizmlərdən biri də «Allah aşut versin» ifadəsidir. Məsələn: qarşu yatan qara qarlı dağlardan aşar olsa, allah-təala oğluna «aşut versin» (səh.54).

Müasir dilimizdə «aşut» sözü olmadığından bu birləşmənin mənası anlaşılmaz qalır. Lakin burada bizə açar verən iki fakt vardır. Birinci ondan ibarətdir ki, tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşan bu konstruksiyanın birinci komponenti olan budaq cümlədə «aşar olsa» (aşsa) feli xəbəri var və baş cümlədə onun qarşılığı olaraq «aşut versin» feli xəbəri işlənmişdir. Hər iki feli xəbərin əsasında «aş (maq)» (keçmək) feli var və bunlardan ikincisi birinciyə cavab olaraq gəlir, onu tamamlayır. Deməli, «aşut» sözünün kökündə dayanan «aş» sözü «keç» sözünün sinonimi olan sözdür; - ut isə feldən isim yaradan şəkilçidir. Aş-aşut, keç-keçid və digər bu kimi paralelləri misal gətirmək olar. İkinci tərəfdən isə, təsadüfi deyil ki, Vatikan nüsxəsində, habelə M.Ergin və H.Araslının tərtiblərində yuxarıda verilmiş cümlələrdən sonra belə cümlələr də var: «Qanlı-qanlı sulardan keçər olsa, keçid versin! Qalabalıq kafirə girəndə allah-təala sənə oğluna fürsət versin!» (bax: səh.236).

Bunlar bir daha göstərir ki, dilimizin tarixi inkişafını izləmək üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» əvəzsiz abidədir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Axundova S.Ş. «Yusif və Züleyxa» əlyazmasının frazeologiyasına dair. «Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri». B., «Elm», 1991. S. 150-152.
2. Такашвили А.А., Сакварелидзе Н.М. Вопросы фразеологии в грузинской научной литературе. «Вопросы фразеологии». Самарканд, Изд. Самаркандского гос. унив., 1961. С. 12-20.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Изд. 2. М., 1972.

**СОВРЕМЕННАЯ СУДЬБА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ЭПОСА  
«КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ»**

**Т.МУЗАФФАРОГЛЫ**

**РЕЗЮМЕ**

Фразеологизмы из эпоса «Китаби-Деде Коркут» остались, в основном, неизменными. Являясь памятником устного творчества, «Китаби-Деде Коркут» отражает дух, образ жизни и мышления народа. Именно поэтому нельзя предполагать стремительное изменение фразеологизмов из этого эпоса. Оставаясь неизменными в нашем современном языке, эти фразеологизмы делятся на две группы: на часто употребляемые и встречающиеся довольно редко.

Хотя некоторые из них и употребляются чаще других один, а иногда даже два составляющих их компонента в современном языке непонятны (*zavala gəltək*).

Вторая же группа фразеологизмов, уже ставшие архаизмами с точки зрения современного азербайджанского языка. Хотя составные части их иногда и понятны, сами выражения остаются непонятными (*yum vermək, güş vermək*).